

Zárójelentés – 2008

Az alföldi város és tanyarendszer átalakulása az új gazdasági környezetben (1990-2003)

A 20. században a magyar településállomány néhány sajátos tagja különös figyelmet kapott a különböző tudománysszakok vizsgálatában. Ezek közül csupán néhányat emelek ki: Györffy István néprajzkutató „felfedezte” és Hajdúböszörmény példáján bemutatta a két beltelkes, vagy kertes várost, Erdei Ferenc a Magyar város, Magyar tanyák és Magyar falu könyveivel vitát váltott ki, de a társadalomtudós szemével vizsgálta a magyar települések különböző típusait, Mendöl Tibor Die Stadt im Karpatenbecken, valamint az Alföldi városaink morfológiája című műveiben fejtette ki a véleményét a magyar településállomány sajátos tagjairól: az alföldi városról és a tanyarendszerről. A második világháború után bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások hatását és annak eredményeit az alföldi városokra és a tanyarendszerre magam vizsgáltam meg és írtam le. Ezzel a témával mások (elsősorban Beluszky Pál, Tóth József, Csatári Bálint, Tímár Judit, Csapó Tamás) is foglalkoztak, ismét mások pedig a magyar településhálózat, illetve a magyar városfejlődés (urbanizáció) és a magyarországi térszerkezet részeként végeztek fontos kutatásokat (Beluszky Pál, Mészáros Rezső, Süli-Zakar István, Rechnitzer János, Tóth József, Tímár Judit és mások). Az általam végzett kutatások során az alföldi városok településmorfológiai vizsgálatában arra törekedtem, hogy a települést a szokásos vizsgálatokon túl elemezzük a társadalom településen belüli térbeli rendjét is. A tanyarendszer átalakulása és várható fejlődése vizsgálatában is a fenti szempontot érvényesítettem.

A jelenlegi pályázatban megjelölt kutatási feladat fő kérdése az volt, hogy a posztfordista gazdasági szisztémára való áttérés milyen változásokat eredményezett a korábbi gazdasági átalakulás által kiváltotthoz viszonyítva. A társadalmi-gazdasági modernizáció hatásai az alföldi városok belső struktúrájára és vonzáskörzeteikkel való kapcsolataikra ezideig kevés figyelmet kaptak, ezért e kutatást a gyakorlat (a terület- és településfejlesztés számára) számára fontosnak, az egyes települések esetében pedig nélkülözhetetlennek tartom. Ennek keretében a vizsgálat az alábbi fő kérdésekre koncentrált:

1. az alföldi város társadalmi – funkcionális – morfológiai sajátosságai;
2. a város és vidéke kapcsolata, amelyben a tanyarendszer sajátos állapota miatt külön figyelmet érdemel, de szükséges volt megvizsgálni az új térkapcsolatokat is;
3. a posztfordista gazdaság fő vonásai és azok hatása a városok társadalmi-funkcionális-morfológiai szerkezetére;
4. a vizsgálat gyakorlati hasznának az indoklása.

I.) Vizsgálataim eredményeinek összegzését mindenekelőtt annak gyakorlati, praktikus vonásainak bemutatásával kell kezdenem:

1. Napjainkban a helyi települési politikát elsősorban az érdekli, hogy a *nagy társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatok hogyan jelennek meg az egyes településeken belül*, vagyis hogyan alakul a településen belüli társadalom struktúrája, a funkciók működésében milyen változások következnek be, s mik lesznek ezeknek a térbeli megjelenési formái, milyen új morfológiai elemek és struktúrák jönnek létre; hogy mindezek következtében milyen mozgások, s ennek következtében milyen szegregációs folyamatok játszódnak le. A települések (önkormányzatok) kezdeti elkülönülése, bezárkózása után, napjainkra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az egyes települések csak környezetükkel együtt, tehát mindenekelőtt az adott kistérségben lévő társakkal összefogva tudnak életképes települési egységet, hálózati egységet teremteni. Ebből következőleg az önkormányzatoknak elsőrendű érdeke a települések ismerete, illetve megismerése. Ez azt is jelenti, hogy a településtudományok érdeklődésének a korábbi, elsősorban településhálózati érdeklődés felől egyre inkább az egyes települések felé kell fordulnia.

2. Természetesen felmerül a kérdés, hogy mivel tud a településföldrajz a fent jelzett feladatok megoldásához hozzájárulni? Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy mindazzal, ami a konkrét településre szólóan konkrét elemzést tartalmaz. E tekintetben a vizsgálatoknak kettős irányultságot kellett megvalósítaniuk: (I.) az egyik az *adott település helye a*

településhálózaton belül, viszonya-kapcsolatai a kisebb vagy nagyobb régió településeivel; míg (II.) a másik az adott település belső struktúrájának, életének az elemzése.

A központ és környezete kapcsolatának néhány vonása:

1. Egy település nem önmagában létezik, hanem a társadalmi és területi munkamegosztás jelenlegi igen bonyolult rendszerének következtében egyre szorosabb szálakkal kapcsolódóan más településekkel fungálhat csak eredményesen. Ma már a "legeldugottabb" falu is számos gazdasági és társadalmi szállal kötődik közvetlen környezetéhez, közelebbi és távolabbi, kisebb-nagyobb és különböző központi funkciókat ellátó településekhez. Éppen ezért a településhálózati kapcsolatok különböző irányú és intenzitású térbeli kapcsolatok, valamint különböző mennyiségi és erősségű funkcionális kapcsolatokban jelennek meg, amelyek ismerete nélkül nem igazodhatunk el kielégítő biztonsággal az adott település belső életjelenségeiben sem.

2. Napjainkra megváltoztak, vagy átalakulóban vannak a gazdaságban korábban kialakult vállalati struktúra, mely a nagyvállalati monopol formák helyére a kis- és közép vállalatokat hozta létre, a gazdaság jelentős tereit a transznacionális vállalatok foglalták el, s így megszűntek azok a térbeli kapcsolatok, amelyek ehhez a formához igazodtak. Helyükre a nagy- vagy mezotérségekre kiterjedő vonzási kör helyett a településszintű, vagy kistérségeket felölelő kapcsolatok lépnek. Továbbá a már létrejött, vagy jelenleg kialakulóban lévő infrastrukturális összekapcsolódások is kistérségi szisztémában funkcionálnak. Éppen ezért a nagyobb térségek elemzése mellett szükség volt a kisebb tér-együttesek elkülönítésére is, s azok belső - hálózati - kapcsolatainak vizsgálatára, s olyan kistérségi együttesek megállapítására és együttes fejlesztésére, amelyek organikus fejlődésre képesek. Erre azért is szükség van, mert a gazdaság átalakulása új területi munkamegosztási rendszereket hozott létre, átalakult az innovációs területi szerkezet, továbbá az új igazgatási rendszer új törvényes összetartozásokat léptetett életbe. Továbbá nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a közlekedés változása, átalakulása, fejlődése olyan új kapcsolatrendszerek előtt nyitott kaput, amelyek korábban nem voltak. Mindez - bizvást állíthatjuk - az eddigi településhálózati kapcsolatokat átformálta, újakat szült, másokat pedig megszüntetett.

3. Amíg korábban a legfontosabb differenciáló tényezők a gazdasági tevékenységekhez kapcsolódtak (így az ipari korszakban az ipari termeléshez), addig napjainkban, amikor a posztindusztriális korszak idejét éljük, a központi helyek között az egyik legfontosabb, talán a legfontosabb, differenciáló tényező az, hogy az adott település mennyire gyűjtőpontja az innovációnak. Mindez felveti a központi hely és vidéke kapcsolatának elméleti kérdését, valamint azt, hogy ma mit tekintünk olyan központi tevékenységnek, amely a centrumok kialakításában meghatározó szerepet játszik? A városképző funkciók ugyanis időről-időre módosulnak, mégpedig mindenekelőtt a gazdasági fejlődés következtében, s ami egyik korban, vagy egyik országban központi tevékenységként definiálható, az egy másik időszakban, vagy más táján a földnek már nem tekinthető annak. Az elvi megfontolás és a tapasztalat, de az egyre gyarapodó tudományos feldolgozások is azt mutatják, hogy *a központi tevékenységek legfontosabbika az innováció, amelyből minél több koncentráldódik egy településbe, annál inkább válik az központjává kisebb vagy nagyobb tájnak, a településhálózati hierarchiában annál fontosabb helyet foglal el. (Jól szemlélteti ezt az, hogy a világ legnagyobb transz- és multinacionális vállalatainak innovációs centrumai létrehozták a world cityket.)*

4. A tudományos feldolgozások azt mutatják, hogy hazánk különböző területi egységei között már a kezdeti időszakban is jelentős különbségek alakultak ki, s így az ország térstruktúrája nagyon eltérő fejlettségű egységekből áll össze. Ugyanis a gazdaság és a társadalom modernizációjának (posztfordista) új folyamatai az ország különböző területein más és más adottságokat talált, az azokat ösztönző eszközök és módszerek (tőkebeáramlás, új technikák és technológiák meghonosítása stb.) beáramlása különböző mértékű volt, ezért az ország nagy térségei, de azon belül a kisebb térségek között is megvolt jelentős differenciálódást tovább növelte. Az *így kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő földrajzi tereken belül azonban az átalakulás élvonalában általában a városok haladnak, s így az egy térbeli egységbe besorolt területeken belül is különbségek állnak fenn a központ (város) és vidéke között.*

A vizsgálataim alapján tehető néhány következtetés:

1. A második világháború utáni gazdasági-társadalmi átalakulás következményeként jelentősen módosult a *morfológiai városszerkezet*, s jelentősen módosult, sőt többször is, a város *társadalmi szerkezete*. Az alföldön kívüli régiók városainak is jelentősen módosult a funkciójuk, módosult a morfológiai szerkezet és a város társadalma is. Ez a változás azonban nem azonos az alföldi átalakulással, hiszen az Alföldön egy agrártársadalom lett iparivá; a funkcióváltozások átalakították a népesség demográfiai szerkezetét is, de módosult a város vonzáskörében lévő területek, a városkörnyék gazdasági tevékenysége is, a gazdálkodás szervezeti formái, a gazdaság szereplői, a gazdaság és a népesség térkapcsolatai.

2. Az elmúlt évtizedekben nemcsak a kistérségi struktúrák kialakulása indult meg, hanem a mezo- és makroregionális térkapcsolatok is kialakultak és meg is szilárdultak, ami jelentősen befolyásolta a városok helyét az ország, illetve a nemzetközi munkamegosztásban, viszonyát más hazai területekhez, illetve településekhez, vagyis egy valamilyen módon (pl. gazdaságilag) lehatárolható téregység településhálózatában kialakult helyét.

3. A funkciók, a társadalom és a morfológia az elmúlt évtizedekben jelentős mozgásban voltak. Ennek térbeli megjelenései is jellemzővé váltak és jelentős közeledést figyelhetünk meg az alföldi és nem alföldi városok között. Azonban az utolsó évtizedben végbement gazdasági-társadalmi-politikai változások az Alföldön, egy mindenekelőtt keletre orientált, az Európa nyugati felében végbemenő gazdasági struktúraváltásra kevésbé ráhangolt térséget érintett, s az új struktúrák által megkövetelt változásokra nehezebben, kisebb előszervezettséggel, s az innovációs központoktól nagyobb fizikai és információs távolságban lévő települések és téregységek reagálnak.

Általában a városok adottságai jobbak a területi növekedési-pólus szerepkör betöltésére, mint az őket körülvevő rurális térségeké, ezért elméletileg az mondható, hogy valamely terület fejlettségi szintjét jól jellemezheti városaink fejlettsége, vagy az adott terület városodottságának általános mutatói. A valóság azonban ennél sokkal differenciáltabb, mert az elmúlt egy évtized alatt az exogén erők váltak a nagytérségek közötti differenciáló erőkké, míg a kisebb téregységek, vagy települések esetében a helyi, endogén tényezők lettek meghatározó jelentőségűvé. Így azok a települések váltak dinamizáló központokká, amelyekben a kezdeményezőkézség kiemelkedő volt, itt születtek meg az ipari parkok, telepedtek meg új tevékenységek stb., amik a környezet (pl. a mezotérség) általános színvonalától eltértek, újdonságukkal és dinamizmusukkal kiváltak a környező települések közül (pl. Pusztamérges és mások).

Vizsgálataim azt mutatják, hogy az Alföld városodottsága lényegesen előrehaladottabb, mint az ország más tájaié. Így az alföldi városok településhálózaton belüli súlya nagyobb, mint a többi nagyrégióbélie. (Ezt jól reprezentálja az a tény, hogy itt a népességnek kereken ötöde (20,3 %) él a százezer főnél nagyobb népességű városokban, ezzel szemben a többi területen ez az arány 10,6 %.) Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a városokat népességszámuk alapján csoportosítjuk, mert a 100 ezer főnél népesebb nyolc város közül négy e nagytájunkon található. Amennyiben elismerjük azt, hogy a népesebb városok vonzásköre nagyobb, mint a kisebb népességűeké, valamint azt, hogy a vonzásterületre gyakorolt kisugárzó hatásuk is erősebb, hiszen több a területi kapcsolatokba tartozó tevékenység és intézmény, amelyek hatásterülete így természetesen nagyobb, akkor azt kellene megállapítanunk, hogy az Alföld jobb helyzetben van, mint az ország egyéb tájai. Mindez azt kellene, hogy jelentse, hogy az Alföld, amennyiben csak a településállomány adottságait vesszük figyelembe, az innováció megteremtése, befogadása és terjesztése tekintetében kedvezőbb helyzetben van, mint az ország más területei. Még egy tényezőt emelek ki, ami az Alföld "pozitív számlájára írandó", nevezetesen, hogy már az 1990-es adatok vizsgálata is azt mutatta, hogy e terület foglalkozási szerkezetében olyan pozitív vonások vannak, amelyek arra vallanak, hogy a nagyobb városokban, de néhány középvárosban is, a népesség innovációra való képessége, felkészültsége kimagasló. A valóságban azonban a gazdasági átalakulás, a gazdaság növekedése és modernizálódása lényegesen elmarad az ország nyugati területeitől. Itt magasabb a munkanélküliség, alacsonyabb az egy főre jutó előállított GDP.

II. A városok belső szerkezetének vizsgálata számos új vonást mutatott ki.

1. Megállapítható az, hogy a településföldrajzi vizsgálatoknak az egyes települések belső életjelenségeinek, mondhatni a településen belüli életnek, s annak térbeli elrendeződési szisztémájának a felderítésére kell irányulnia. *A település olyan organikus egység, amely adott természeti földrajzi környezetben hosszabb történelmi fejlődés során alakult ki, s amely nem csak a gazdaságnak, a két és háromdimenziós létesítményeknek, s az embereknek az együttese, hanem egyben élő, létező társadalom is.* Így ennek a bevonása a településföldrajzi vizsgálatokba is szükséges ahhoz, hogy az egyes településekről minél hitelesebb képet tudjunk alkotni, hogy azt a településfejlesztők, illetve a települések „gazdái”, az önkormányzatok, minél nagyobb mértékben használni, alkalmazni tudják.

2. Ez megkövetelte azt, hogy ne csak az egyes települések, hanem *a vizsgált régió társadalomszerkezetét is, annak területi sajátosságait is feltárjuk*, azzal a céllal, hogy a területi fejlődés szempontjából aktív szerepet játszó csoportokat megállapíthassuk. Így tehát a vizsgálatba bevont alföldi régió társadalmának strukturálódását és azok területi rendjét is vizsgálat alá vontam. Ez a társadalom azonban településekben koncentrálni él, s a települések között kialakult differenciálódás sok vonatkozásban meghatározza a társadalom tagolódását is. De az egyes településeken belüli térbeli különbségek is jelentősen befolyásolják az adott településen belüli társadalom jellemzőit, éppen ezért *a társadalom településen belüli térbeli elhelyezkedésének az elemzése is a feladatok sorába tartozott.* (Ebben a tekintetben a megjelent publikációk bőséges felvilágosítást nyújtanak.)

3. A fentebb vázolt változások országos méretben igen gyorsak voltak. Ezek a változások jelentősen átalakították ezeknek a városoknak a társadalmát is. Új mozgásfolyamatok indultak el, amelyek átrendezik az alföldi városok belső tereinek használatát, funkcionálását, de átrendezik, a bennük élő társadalom korábbi létviszonyait is. Így napjainkban egy belső, településen belüli népességmozgás, funkcióváltás és formai, morfológiai átalakulás tanúi lehetünk. *A vizsgálat feladata volt megmutatni, hogy a korábban kialakult társadalmi létfunkció-működések és az azok szervezeti és fizikai-térbeli egységei mennyire akadályai egy újrendeződésnek, illetve mennyire adekvátak, mennyire felelnek annak meg, s így mennyire képesek alkalmazkodni, rugalmasan átalakulni?* A versenyben ez a saját függő tényező, talán pillanatnyilag a legfontosabb endogén erőforrás!

4. Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy különbséget kell tennünk a nagyobb népességszámú (elsősorban a megyei városok) és a kisebb népességgel rendelkező városok között a belső mozgások és a szegregálódás mértékében, s e folyamatok intenzitásában. Az elmúlt évtizedekre vonatkozóan az alföldi városok társadalmának átalakulásában *két nagy periódust különböztethetünk meg. Az első jellegzetessége, hogy a városi népesség agrártársadalomból iparivá alakult át, míg a második periódusban, ami napjainkban is zajlik, az ipari társadalom szolgáltatóvá válik.* Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az alföldi városokban kialakuló társadalmi csoportosulások részben demográfiai eredetűek, részben a foglalkozás, illetve az definiálja őket, hogy egyáltalán részt tud-e venni az újratermelési folyamatban. Fontos tényezővé lépett elő a lakóhely jellegéből következő helyi társadalmat kialakító hatás, továbbá a vagyoni különbség. Tehát részben olyan tényezők, amelyek korábban nem rendelkeztek differenciáló hatással.

Az *első periódusban* a településen belüli társadalom átstrukturálódásának egyik jellegzetessége az volt, hogy a korábban mezőgazdasági jellegű lakóövezetek népessége ipari foglalkozásúvá vált, így az általuk lakott területek egyre nagyobb teret foglaltak el a településen belül, míg az agrárnépesség a városok peremterületeire szorult. Ma már megállapítható az is, hogy ez a folyamat a kisebb és a nagyobb városokban egyaránt lezajlott. Az egykori húsz-ötven százalékos agrárnépességi arány néhányszázaléknnyira szorult le. Ez azt eredményezte, hogy az ebben a lakóövezetben élők foglalkozása már dominánsan urbánus, de a település falusias lakóövezete külső képében továbbra is őrzi a falusias jellegét.

Fontos vonása volt az alföldi városok átalakulásának, hogy a legnagyobbakban erős cityképződés indult meg, ugyanakkor új formacsoportként felépültek a lakótelepek, amelyek kezdetben a városba költöző mindenféle foglalkozásúaknak adtak otthont, emiatt lakóik között éppen úgy ott találhattuk az értelmiségit, mint a munkást. Ekkor a városi társadalom

változására az volt a jellemző, hogy foglalkozást váltott, másrészt a népesség mozgásának meghatározó formája a falvakból a városba költözés volt. Az 1990-es években ez a beáramlás megszűnt, ellenben *a városban élők esetében egy újabb társadalmi átrétegződésnek lehetünk a tanúi*, ennek és az általuk kiváltott térbeli módosulásoknak a kimutatása volt a vizsgálat feladata. Ma az első szakasztól eltérően már *a szegregációt* egyrészt a vagyoni helyzet, másrészt a foglalkozási szerkezet motiválja. Ennek következtében kialakulnak a jobb módúak által lakott villanegyedek, amelyek a jobb lakáslehetőségeket és infrastrukturális ellátottságot biztosító, valamint a kedvező környezeti adottságokkal rendelkező területeket foglalják el.

A városközpont felé haladva, jellemző folyamattá vált a túlnyomóan értelmiségiek által lakott területek létrejötte. Jól elkülöníthető területeket foglaltak el az ipari üzemek fizikai munkásai, a városperemeken pedig a mezőgazdaság dolgozói találhatók. A lakótelepek társadalmi lényeges átalakuláson megy végbe, ahol ma már egymástól lényegesen elkülönülő társadalmi csoportok tömörülnek, akik körében igen gyakori a lumpenizálódás. Amíg korábban a kedvező státus jele lehetett a jó lakótelepi lakás, ma már aki teheti (tehát akinek anyagi lehetősége megengedi) az elhagyja a lakótelepet. A legelőször felépített lakótelepek lakói, akik az első vidékről beköltöző generációt adták, mára a város törzslakóivá váltak, míg az újabban építettekbe költözők továbbra is idegenként élik meg a városi létet. Közülük kerül ki a legtöbb városi munkanélküli és itt a legtöbb a gyermek. Ezek a lakótelepek zsúfoltak és nem tudják nyújtani azokat a kedvező körülményeket, amelyeket egy jól végrehajtott városközpont-rekonstrukció után a városmag biztosítani tud. Így azután jelentős szakadék áll fenn a centrum és a lakótelepek társadalmi között, az utóbbiak jellegük alapján - függetlenül attól, hogy a várostestben térbelileg hol helyezkednek el - a városok peremvárosi részeivé lettek.

Az alföldi városok belső szerkezetének változásai közül ki kell emelnünk azt is, hogy egyre határozottabb jellemzőjévé válik népességük életkor szerinti térbeli elkülönülése is. Mára ugyanis az Alföld kisebb és nagyobb városaiban egyaránt körülhatárolhatók azok a főként idősök által lakott területek, amelyek jellemzik a lakótelepeket éppen úgy, mint a város régebbi negyedeit. A főként nyugdíjasok által lakott területek népességének fontos jellemzője, hogy a már nem aktívan dolgozó lakosság eredeti foglalkozására nézve különböző társadalmi státuszúak csoportjai.

Mindaz az adottság, amellyel az egyes települések rendelkeznek, mindazok a folyamatok, melyek napjainkban zajlanak, mindazok a tényezők, amelyek ezeket kiváltják és meghatározzák, s amelyek közül néhányat e helyen kiemeltem, minden egyes esetben sajátosan jelennek meg. Ezek megismerése és azok olyan értékelése, ami a dinamikus fejlődést segíthetik, a helyi önkormányzatok kötelessége.

III. A tanyai település kérdései közül első problémaként

A. *a tanya történeti szakaszainak* a keletkezéssel adekvát beosztását emelem ki. A magyar alföldi tanya, mint a településhálózat egyik mozgékony, változásra hajlamos tagja, mindig ki volt szolgáltatva azon tényezők változásainak, amelyek a keletkezését, funkcionálását meghatározták. Így a tanyarendszer története, a folytonos átalakulásnak, pusztulásnak és újraéledésnek az egymásutániságait jelenti. Csak az utóbbi ötven évben a tanyarendszer történetének három periódusát írhatjuk le. Az elsőben - 1945 - 1950-ig - a birtokviszonyok és az üzemmód változása miatt nagy számú tanya keletkezett, majd a tanyarendszer minden eddiginél nagyobb leépülése vált a meghatározó folyamattá, míg napjainkban a tulajdonviszonyok s az általános urbanizációs folyamat következményeként ismételten lehetőség nyílik a tanyai települési forma revitalizációjára.

A tanya a szórványtelepülések csoportjába tartozik, éppen ezért létrejöttének legáltalánosabb feltételeit abban fogalmazhatjuk meg, ami a szórvány települési formát általában lehetővé teszi. Ez pedig a föld birtoklásának, használatának és művelésének a rendje. Általánosságban az mondható, hogy a föld tulajdonlásának rendje úgy befolyásolja a szórvány létrejöttét, hogy a nagybirtok (akár magán, akár kollektív: faluközösség, vagy termelőszövetkezet) kizárja a szórványtelepülés keletkezését, ellenben a magántulajdonosi kis- és középbirtok azt lehetővé teszi. Ez azonban csak a lehetőséget jelenti, hogy valójában létrejön - e szórvány ilyen tulajdonforma mellett vagy nem, ahhoz egyéb tényezők meglétére is szükség van. Ezen okok a magyar tanya története során változtak.

A tanya kialakulás általános feltételeit ERDEI Ferenc az agrártelepülések tényezői címben foglalta össze, amelyek szerint:

- a. a táj
- b. a mezőgazdasági termelés törvényei
- c. társadalmi törvények
- d. a földbirtoklás jogrendje

e. a népesség. RÁCZ István a tanya kialakulás általános és közvetlen feltételeit különböztette meg:

- a. az általános feltételek: - település és népesség
  - nagy kiterjedésű határ
  - előnyös jogviszonyok
  - földbirtoklás és határhasználat,

b. közvetlen előfeltétel pedig, hogy a földterület állandó jelleggel vagy legalábbis huzamosabb ideig egyéni birtoklásba kerüljön. Az általános feltételek a lehetőséget, a kereteket teremtik meg, amint az - elsősorban az Alföldön - a török hódoltsággal, de egyes területeken már korábban is létrejött, s hogy e feltételek között valójában hol épült ki a tanyarendszer az a közvetlen feltétel meglététől függött. Ennek a megteremtődése azonban a különböző területeken különböző időpontokban ment végbe, ezért a tanyarendszer egyes területeken a fejlődés valamennyi szakaszát végigjárta, míg másutt csak bizonyos szakaszokat, így jelentős táji, időbeli és jellegbeli különbségek alakultak ki.

A jelenlegi földműves tanyarendszer a 18. század közepi gazdálkodási és életformaváltásnak a terméke, de előzményei felismerhetők az előző századok határbeli tartozéktelepüléseiben, s gyökerei a 15-16. század fordulóján keresendők. Ezért a magyarországi tanyarendszer alakulásának történeti folyamatát *két nagy korszakra* osztom. Az *első* a mezei kertek megjelenésétől a 18. század közepéig tartó *kialakulási folyamatot* foglalja magában, s három szakaszra osztható, míg a *második korszak* ettől az időtől napjainkig tart, és a *kialakult tanyarendszer életének* szakaszaként definiálhatjuk, amely azonban további négy szakaszra tagolható.

A mezei kertek létrejöttét tekinthetjük a tanya kialakulás első szakaszának, amely a hódoltság előtti időszakot öleli fel. Jelenlegi ismeretek szerint a mezei kertek keletkezésében a szilaj állattartásról az intenzívebb állattartásra való áttérés játszotta a meghatározó szerepet, amit viszont ösztönzött a nyugat - európai konjunktúra. A mezei kertek állattartása a közös legelőből magánhasználatba vett legelőn indult meg, ahol is kaszálók, majd földművelésbe vett területek együttesen szolgálták az egész évben eladható állatok tenyésztését. Az ilyen "intenzíven" használt magányföldekre, városadománya földre a pásztorszállás helyett kiköltözött a tüzelős ól, majd az emberi tartózkodásra külön épített kunyhó, végül a ház, amit pl. Kecskeméten már a 16. század utolsó évtizedétől tanyának neveztek. A tanya ezen ősi formájának megjelenése a 15-16. század fordulójától igazolható. (Elterjedési területük elhatárolása bizonytalan, de Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Abony, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Szeged, Debrecen, Hortobágy, Jászapát, Pótharaszti minden bizonnyal bírt mezei kerteket, de a 16-17. század fordulóján illet sejtethetünk Békés határában is.)

A tanya kialakulás második és harmadik szakaszában, a 16. század első harmadától a 18. század közepéig az Alföldnek azokon a területein, ahol a természeti feltételek (árvízjárta területek, homokvidékek, erdő borította részek), valamint a határ használatának rendje nem emelt gátat a tanyakeletkezés folyamata elé, mindenütt megszülettek a tanyák. A második szakaszban a megmaradt települések határában ment végbe a tanyák kialakulása, míg a harmadikban az újratelepült városok is ezt az utat járták (ezek egy része telepítésekkel népesedett be), s átfogó rendszerré ekkor vált a tanyarendszer. (Számszerű elterjedésükről képet alkothatunk a II. József-kori első katonai térképfelvételek adatai alapján. Így, csak a legnagyobb létszámú tanyával rendelkező települések közül az alábbiakat említjük meg: Békéscsabán 173 tanya, Békésen 263, Hódmezővásárhelyen 335, Nagykőrösön 249, Karcagon 218, Cegléden 500, de mintegy ezret számolhatunk meg a térképen Kecskemét határában; jelentős volt a számuk Szegeden, Csorváson, Nagylakon, minden bizonnyal Szabadkán, Zomboron, Újvidéken.)

A 18. század közepétől végrehajtott határrendezések eredményeként, amely a különböző jogállású régi és új településekre egyaránt kiterjedt, mindenütt azonos elvű határszerkezet született. Ennek a lényege az volt, hogy a zárt települést mindenütt a kertek (szőlős-, veteményes-, tormás-, herés-, zabos-, takarmánytermő kertek), kenderföldek megmetszakadó területei vették körbe, majd következett a belső legelő övezete, ezen túl a szántóké, amely két részből, a nyomásföldekből és a szállás- vagy tanyaföldekből állott, s ezt követte a külső legelő övezete. Miután a települések jelentős része a folyók mellé települt, s annak a magasabban fekvő ármentes területeit használták szántónak, míg az árvízjárta részeket többnyire csak nyáron tudták használni, így ez is színezte ezeknek a településeknek a határbeosztását és használatát, s itt tanyák keletkezésére csak elvétve került sor. Ezekre a területekre csak a 19. század második felétől épültek szántóföldi tanyák.

E korszak tanyarendszerét nemcsak a számszerű gyarapodás és az adott település határán belüli térbeli elhelyezkedés jellemezte, hanem a tanyának, mint hajléknak a települési rendje és kapcsolata a zárt településsel is. A szántóföldi tanyák kialakulási korszakában lényegében a termelőüzem, a gazdasági udvar elvált a lakóháztól és a háztartástól, térbeli kettéválásuk következett be. Ennek következtében a tanya "határbeli üzemformát" testesített meg, míg a háztartás a zárt településben maradt. Az első korszakban jellemző volt az ideiglenes lakottság. "A tanyákon, ahol a század első felében azok állandó lakójaként csupán a majorosokat (tanyánként rendszeren 1-1-et) találjuk, a század második felében részben továbbra is `conventiós`, részben `bennkosztos` cselédek kisebb-nagyobb kolóniái lélnek állandó otthonra." Ezen állapotban a tanya és a zárt település lakóhelye nem volt egyenrangú települési egység, s a tanyát tartozéktelepülésnek tekinthetjük. (Megjegyezzük, hogy MENDÖL Tibor "állandóan lakottnak", tehát "állandó településnek", résztelepülésnek tekintett minden olyan tanyát, amelyet bárki, de állandóan lakott.)

A szántóföldi tanyarendszer lényegében a 18. század közepére elérte klasszikus fejlettségi állapotát, s ekként létezett, funkcionált a 19. század közepéig, amely időszakot ERDEI Ferenc a szántóföldi *tanyarendszer első korszakának* nevezte. A 19. század közepétől azonban olyan fontos átalakulások, gazdasági-társadalmi változások következtek be, amelyek módosítólag hatottak a tanyarendszer egészére. Ennek leglényegesebb eredményét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy *végbement a tanyarendszer területi kiterjedése, tanyák települtek tele a határt, s az egyes tanyák is benépesültek*. Ezt a mintegy fél évszázadot felölelő időszakot ERDEI Ferenc a *tanyarendszer második korszakának* nevezte.

Az átalakulást kiváltó okokat és folyamatokat röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze. A népesség gyors növekedése, a továbbtartó gabonakonjunktúra, új termelési ágak meghonosodása, a meginduló kapitalizálódás, a technikai fejlődés számára szűkké vált az a szántóterület, amelyet ezideig feltörtek. Szükségessé vált tehát a művelésbe fogott területek kiterjesztése, s azok intenzívebb művelése. Ennek eredményeként a legelőföldek kiosztása és feltörése, a futóhomok megkötése, a folyószabályozások, ármentesítések és lecsapolások mind hozzájárultak a művelésbe vehető területek kiterjesztéséhez s így rajtuk a tanyás gazdálkodás megindulhatott. A tagosításokkal és a földek magántulajdonba adásával azokon a területeken is mód nyílt tanyaépítésre, ahol a korábbi időszakban erre nem kerülhetett sor.

Mindennek következtében a korábbi árvízjárta területek is benépesültek tanyákkal. A homokterületeken elterjedt a szőlő- és gyümölcstermelés, valamint a burgonyatermelés. Egyes területeken (Szeged, Makó, Nagykőrös) specializált zöldségtermelés honosodott meg, ami intenzívebb munkát s kinttartózkodást követelt meg. Azokon a területeken, ahol korábban (hajdúvárosok) a telekföldeket nyomásrendszerben osztották ki, s így tanyákat nem lehetett rájuk építeni, most tagosították s itt is megindulhatott a tanyaépítés. "Az adott települési viszonyok között a magyar Alföldön belterjes mezőgazdálkodás eddig is csak tanyaszerű gazdálkodás által volt folytatható, a múlt század második felében mennél belterjesebbé vált tehát mezőgazdaságunk, annál inkább fellendült és terebélyesedett a tanyarendszer." A század második felétől: "A gazdának is többnyire állandó lakóhelyiség állt itt rendelkezésére s ideje jórészt itt is tölti, bár rendszerint a városban is házat tart. A tanyákon az épületek száma is szaporodik s az építkezés színvonala is emelkedik. Ez

irányban a földbirtok szabad tulajdonának kialakulása is befolyást gyakorol azáltal, hogy módot nyújt a birtokfelhalmozásra, ami meg is indul s a központi gazdasági telepek terjeszkedését vonja maga után. Így jön létre és terjed el a *cselédes tanya*, mely... a közép (100-1000 k. hold) és nagyobb kisbirtokok (50-100 k. hold) tanyáinak típusa." "A cselédes tanya azonban a majoros rendszer felbomlása után kifejlődött tanyatípusoknak csak egyike. Debrecenben nem kevésbé jelentős helyet foglal el a *kisbirtok*-, vagyis a *kisgazdatanya*, melyre tulajdonosa, vagy bérlője *állandóan* kiköltözik a városból."

A 19-20. század fordulójától az 1945-ös földosztásig terjedő időszakot a *tanyarendszer harmadik korszakának tekinthetjük*. A második korszakban megkezdődött a tanyák állandó lakosokkal való benépesülése, ami a harmadik korszakra jellemzővé vált. 1910-ben, amikortól a népszámlálások a 100 lakosnál népesebb külterületi lakott helyek népességét is nyilvántartották, 225 tanyás helységet vettek számba, amelyeknek 2 203 403 lakosából 725 139 fő, tehát az ottani népesség 32 %-a már külterületen élt, de például Békés megyében a lakosság 34 %-a volt külterületi lakos, a szarvasi járásban a népesség 49,6 % - a élt külterületen. A következő évtizedekben a számuk növekedett, 1920-ban meghaladta a 900 000 főt, 1930-ban az alföldi megyék népességének 30,0 %-a (977 384 fő) volt külterületi lakos.

Az állandóan tanyán élők számának növekedése azt jelzi, hogy a tanya eredeti tartozék (rész) település jellege megváltozott, jellemzővé vált az *állandó letelepedésű szórványok* létrejötte. Továbbra is meghatározó számban voltak azonban a *nagygazda (cselédes)* és a *kisgazda tanyák*. Ezeken túl a tanyák új formái, a *farmtanyák* és a *haszonbéres tanyák* is kialakultak, mint az állandó letelepedésű szórványok tipikus megjelenései. A nagygazda és kisgazda tanyák között is jelentős különbségek jöttek létre, bár eredeti jellegüket megtartották, de a zárt településsel való kapcsolatuk sokféle változatot mutatott. Mindez annak a következménye, hogy a *mezőgazdaság most már nem a művelhető terület kiterjesztésében, hanem a belterjesülésben találhatta meg a maga számára a fejlődés lehetőségeit*. A belterjesülés folyamatát meghatározta az, hogy a művelésbe vehető új földterületek elfogytak, ugyanakkor a népesség jelentősen szaporodott, a birtokok aprózódási folyamata ennek következtében jellemző tendenciává vált, segítették ezt a gazdaságpolitikai intézkedések is. Mindennek következtében meghonosodtak a munkaintenzív kultúrák és változott a föld használati módja, s ezzel együtt az üzemforma is. Az alföldi városok belterületének az urbanizálódása is megkezdődött (kereskedelem, ipar, igazgatás stb.), s őstermelő jellegük különböző ütemben, de átalakulásnak indult.

1945 után, a földreform következtében a tanyarendszer fejlődésének egy új korszaka kezdődött meg, amelyet legáltalánosabban a *tanyarendszer pusztulási és differenciálódási szakaszának* nevezhetünk. Talán ellentmondásnak tűnik, ha ezek ellenére mégis azt mondjuk, hogy az alföldi külterületi népesség maximális számát 1949-ben érte el (1 107 798 fő, a népesség 33,0 %-a). Az 1945-ös földreformkor ugyanis az Alföldön mintegy 75 000 tanya épült, a külterületi népesség száma, amely ekkor túlnyomóan tanyai lakost jelentett, pedig - 1930-hoz viszonyítva - 130 414 fővel emelkedett. Azonban, főleg cselédekből lett önálló földtulajdonosok által épített tanyák túlnyomó többségben (mintegy 75-80 %-ban) önálló települési egységként, szórványként, vagyis állandóan kitelepült népesség lakó- és üzemhelyeként jött létre. Eközben megszűnt a majoros gazdálkodás és a nagygazda (cselédes) tanya. Az individuális tulajdonon alapuló üzemszervezetek a művelt föld túlnyomó területét átfogták, másrészt a birtoknagyság óriási mértékű csökkenése következett be. Így a kisbirtokon folytatott egyéni gazdálkodás vált jellemzővé, s ennek megfelelően alakult ki a szórványtelepülési forma is. Az *Alföld egésze egyöntetűen tanyás területté alakult* (még pl. a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok határának is túlnyomó többsége). E rövid, mintegy fél évtizedes időszakban azonban a *tanyarendszer azzal, hogy túlnyomóan önálló szórvánnyá alakult már a hanyatlás vonását hordozta magán*. (1. táblázat)

1. táblázat. A külterületi népesség számának alakulása

Év	A külterületi népesség		A fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1949	1 107 798	33, 0			
1960	771 222	21, 5	1949/1960	336 576	30, 4
1970	572 367	16, 3	1960/1970	198 835	25, 8
1980	325 208	8, 6	1970/1980	247 179	43, 2
1990	206 988	6, 4	1980/1990	118 220	36, 4
2001	202 415	6,4	1990/2001	4 573	2,2
Összesen	-	-	1949/1990	900 810	81, 3

Az ezután következő időszakban az eddigi fejlődéssel ellentétes tendencia kezdődött meg. (2-3. táblázat) Nevezetesen: az állami és szövetkezeti tulajdon és üzemforma kifejlesztésével a földterületek koncentrációja következett be, amely sorvadásra ítélte az individuális tulajdonon alapuló gazdálkodás települési és üzemformáját, a tanyát. Ezt az időszakot, az 1990-es évek elejéig, a jelenleg is folyó új tulajdonviszonyok kialakításáig számíthatjuk. Ez a négy évtizedes időszak a tanyarendszer tényleges, fizikai pusztulásának, valamint minden oldalú, funkcionális, strukturális és területi differenciálódásának is az időszaka. Vizsgálataim néhány megállapításának összegzése az alábbi.

2. táblázat. Az alföldi falusi települések népessége számának alakulása (1930-2001)

Év	A falusi települések külterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	385701	26,6	-	-	-
1949	402914	25,4	1930/1949	17213	4,5
1960	421315	24,1	1949/1960	18401	4,5
1970	295781	18,3	1960/1970	-125 534	-29,8
1980	169074	11,4	1970/1980	-126 707	-42,8
1990	139867	10,1	1980/1990	-29 207	-17,3
2001	105448	7,6	1990/2001	-34 419	-24,6
Összesen	..	..	..	-280 258	-72,7
Év	A falusi települések belterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	Időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	1062090	73,4	-	-	-
1949	1184190	74,6	1930/1949	72 100	6,8
1960	1323521	75,9	1949/1960	139 331	11,8
1970	1316914	81,7	1960/1970	-6 607	-0,5
1980	1305771	88,6	1970/1980	-11 143	-0,8
1990	1246572	89,9	1980/1990	-59 199	-4,5
2001	1283396	92,4	1990/2001	36 824	3,0
Összesen	..	..	..	221 306	20,1

3. táblázat. Az alföldi városi települések népessége számának alakulása(1930-2001)

Év	A városi települések külterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	564316	30,2	-	-	-
1949	530428	29,2	1930/1949	-33 888	-6,0
1960	437 293	22,8	1949/1960	-93 135	-17,6
1970	251992	13,5	1960/1970	-185 301	-42,4
1980	146864	7,0	1970/1980	-105 128	-41,7
1990	99528	4,7	1980/1990	-47336	-32,2
2001	93636	4,5	1990/2001	-5889	-5,9
Összesen	..	..	..	-470 680	-83,4
Év	A városi települések belterületi népessége		A növekedés/fogyás		
	száma	aránya (%)	időpont	nagysága (fő)	aránya (%)
1930	1302968	69,8	-	-	-
1949	1284311	70,8	1930/1949	-18657	-1,4
1960	1412647	77,2	1949/1960	93922	7,3
1970	1563534	86,5	1960/1970	185301	13,4
1980	1962696	93,0	1970/1980	399162	25,5
1990	2009777	95,3	1980/1990	47081	2,3
2001	2001265	95,5	1990/2001	-8512	-0,4
Összesen	..	..	..	698297	53,6

A nagyüzemi gazdaságok megszervezésétől az 1990-ig tartó időszakot az jellemezte, hogy jelentősen csökkent a külterületi népesség. Ennek eredményeként a külterületi népesség alapján jól megállapítható területi differenciálódás következett be:

1. Egész térségek váltak külterületi népesség nélkülivé, vagy olyan területekké, ahol az e településekben élők száma már oly csekély, hogy az elhanyagolható. Ilyen területek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye túlnyomó többsége, Hajdú-Bihar és Békés megyének elsősorban a később tanyásodott volt Bihar megyei részei, Szolnok megye járszági részei, a Tisza mente, Pest megyének a fővárosi agglomerációhoz tartozó területei, s végül a Duna mente.

2. Azokon a területeken, ahol a paraszti társadalom létszáma hagyományosan nagyobb volt - mindenekelőtt a Duna-Tisza közti homokhátján – tekintélyes lélekszámú külterületi népesség maradt meg, Ebben a történelmileg kialakult körülményeken túl az is szerepet játszott, hogy ott munkaigényes termelési kultúrák honosak, amelyeket csak úgy lehetett folytatni, hogy más rendszerű szövetkezet és tulajdonformát hoztak létre, mint az Alföld monokultúrák termelést folytató területein. A nagyobb külterületi népességet eltartó települések sávokban, illetve gócekben helyezkednek el.

3. A külterületi népességgel rendelkező települések többségében a külterületi népesség száma 100 és 1000 között mozgott, 2001-ben 198 település tartozott ide; 1990-ben 1000 főt 32-ben haladta meg, ma 47 település tartozik ebbe a csoportba. Egy kisebb csoportban 50 és 100 fő között volt a külterületen élők száma, 2001-ben 78 település alkotta ezt a csoportot. A legnagyobb külterületi népességet Kecskeméten számlálhatunk, 13 732 főt.

B. A tanyarendszer jellegének változásai. Az elmúlt évtizedben létrejött új birtokviszonyok széles körben azt a hiedelmet erősítették meg, hogy a birtok tulajdonlásának formája, továbbá a birtoknagyság (és természetesen több más tényező együttesen) által együttesen meghatározott településforma, nevezetesen az Alföldön létrejött tanyarendszer is újjáéled. Magam csak részben osztom az e vélekedések által megfogalmazott átalakulást, ezért eddigi kutatási eredményeimre, valamint a szakirodalomban bőségesen rendelkezésre

álló elemzésekre támaszkodva igyekeztem számba venni olyan tényezőket, amelyekre ezideig vagy egyáltalán nem figyelt a tanyarendszer jövőjét firtató tudós és laikus közönség, vagy hatásuknál kisebb jelentőséget tulajdonítottak neki.

A tanyarendszer jelenlegi fejlődési tendenciáira nézve többféle adat áll rendelkezésünkre, de a hosszabb távon várható eredményekre csak következtetni tudunk, mert annak a korszakos tulajdonváltásnak az eredményei, amely a kilencvenes években a földtulajdonban bekövetkezett, csak a jövőben érlelődnek meg. Ezért a kutatási célom az volt, hogy számba vegyek néhány olyan tényezőt, amelyek lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy a tanyarendszer jelenlegi fejlődésére vonatkozólag adekvát elképzelést lehessen leírni. Ezek közé az alábbiakat soroltam:

- azokat a markáns véleményeket, amelyek a tanya kialakulásával és fejlődésével foglalkoznak, amelyek megfogalmazták a tanya kialakulásának általános és konkrét feltételeit,

- a jelen század fejlődési tendenciái közül azokat, amelyek differenciálták a tanyaterületeket a tanyapusztulás időszakában is,

- összegezzük azt, hogy „a tanyarendszer milyen állapotban” érkezett el az új földtulajdonrendszer kialakulásához,

- a kialakult területi különbségek jelentős mértékben befolyásolhatják a mai tanyakeletkezést,

- az új birtokrendszert, amelynek megengedő, vagy kizáró hatálya lehet a tanyák keletkezésére. Tehát a kérdés reális megválaszolásához szükség van a tanyarendszer fejlődési tendenciáinak, az egész települési rendszer fejlődési irányainak, s az azokat befolyásoló tényezőknek a reális számbavételére.

A fentiekből következik az is, hogy a tanyák, illetve a tanyarendszer lényeges változásai magában a rendszerben is alapvető módosulásokat hozott. A 20. századi tanya fő vonásait a különböző szerzők különböző módon fogalmazták meg:

1.) valamennyien hangsúlyozzák, sőt a leglényegesebb elemnek tartják, hogy a *tanya mezőgazdasági üzemegység*, a mezőgazdasági termelés egyik üzemszervezeti formája;

2.) a *tanya települési egység*, amely megjelenési formájába (építményeivel, telekével, a tájban való elhelyezkedésével) szórvány, s más tájak szórványaitól azok a földrajzi-gazdasági-építészeti stb. adottságok és hagyományok különböztetik meg, amelyek között létrejött és működik, ebben a formában tehát az emberi megtelepülésnek egy formája; objektív megjelenésével is elkülönül a zárt települések (város, falu, major) különböző formáitól;

3.) a *tanya társadalom*, mégpedig települési társadalom, amely mindenkor jellemezte azt a települési formát, amelyben tevékenységét - lakó, termelő, közösségsszervező stb. funkcióit - kifejtette, s amelynek ezen viszonyai a települési egységhez időről-időre, sőt helyről-helyre is módosultak az elmúlt évszázadokban, az elmúlt évtizedekben pedig jelentősen változtak;

4.) a *tanya egy természetes rendszert alkot*, amelyet az azonos települési elv, az általuk ellátott funkciók és a hozzájuk kapcsolódó települési társadalom tesz azzá;

5.) a *tanya viszony a zárt településhez*, amelyet egyrészt meghatároz a települési forma, s ebben a vonatkozásban elkülönül a zárt településtől, másrészt meghatározó a társadalmi-gazdasági élet, s ebben a tekintetben összekapcsolódik a faluval és a várossal. Mindezt bonyolítja az, hogy a tanyák e településformákkal egy közigazgatási területen, azok külterületén helyezkednek el. Település-morfológiai szempontból tehát a tanya önálló településforma, a településállomány egy meghatározott típusa.

6.) a *tanya életmód és életforma*, mert a tanyai társadalomnak nem csak a nem mindennapi (tehát a központi funkcióknak számító) szükségleteit kell a zárt településben kielégíteni, hanem az alapellátás túlnyomó hányadát is. Ezért a tanya és a zárt település kapcsolata nem azonos a központi hely-vidék kapcsolatával, annál sokkal szorosabb, mondhatni mindennapi, ami egyrészt azért, hogy helyben hiányzik az alapellátás túlnyomó többsége, másrészt, hogy azért naponta nagyobb távolságra kell közlekedni, egy másféle (a zárt településéről eltérő) életformát és életmódot teremti;

7.) a *falu jellemzője a kollektivitás, a tanyát az individualitás jellemzi*.

A fenti idézett általános jellemvonások a tanyákat a 20. sz. első harmadában jellemezték. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell azt, hogy a tanya megnevezés mögött húzódó tartalom, a tanya története folyamán jelentős módosulásokon ment át, nem ugyanaz volt a 18. sz. végén, mint a 19. sz. második felében, vagy mint az 1930-as években. Az kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben két igen lényeges változás, nevezetesen a mezőgazdasági üzemszervezeti egység jellegének átalakulása és a tanyai népesség tetemes fogyása váltotta ki azokat a kételyeket, hogy a tanyák egyrészt mennyiben őrizték meg eredeti jellegüket, másrészt, hogy a mai megújulási folyamat az eredeti állapotot hozza-e vissza. Miután egyes területeken továbbra is jelentős számban élnek tanyákon emberek a tanya továbbra is egy természetes rendszert alkot, amely sajátos viszonyban van a zárt településsel. A tanya speciális életmódot és életformát teremt, amelynek továbbra is egyik lényeges vonása az individualitás. Ugyanakkor a tanyát új, és más funkciókat ellátó települési-gazdasági-társadalmi térbeli egységként foghadjuk fel s a tanya-fogalom mögött lévő tartalom újabb módosulását kell rögzítenünk.

Ennek három elemét kell kiemelnünk:

- a.) Napjainkra a tanyán élők foglalkozási szerkezetében is óriási változások mentek végbe, s ez a tanya és a zárt település között egy új típusú kapcsolatot hozott létre. Míg korábban a városban lakóknak volt a tanya a munkahelye, ma a tanyasiak egy részének a munkahelye a városban van.
- b.) Akiknek a tanya csak szükség lakóhely, azoknak ez olyan ideiglenes megoldás, amelyet abban a pillanatban feladnak, amint lehetőségük nyílik arra, hogy valamelyik zárt településben lakáshoz jussanak.
- c.) Az Alföld sajátos szuburbanizációja is azt eredményezi, hogy gazdaság és lakóhely ismét külön áll előttünk, csak éppen fordított viszonylatban.

C. A tanyarendszer életének új szakasza. A tanyarendszer életének új szakaszában a várható fejlődés megítéléséhez a 2001. évi népszámlálás adataiból levonható következtetések fontos támaszpontot jelentenek, de ezen túl figyelemmel kell lennünk néhány más tényezőre is. Az egyik legfontosabb a földbirtokrendszer helyzete. A természetföldrajzi tényezők, a talajadottságok által befolyásoltan üzemszervezeti formák, valamint a birtokok különböző nagysága, illetve a tulajdonosi megoszlás más-más gazdálkodást tesz lehetővé. A kérdés tehát az, milyen birtokviszonyok uralkodnak ma a korábbi tanyás területeken, az Alföld túlnyomó részén.

Magyarországon 10 043,2 ezer lakosából 2000-ben 2035,5 ezer főt (20,3 %-ot) tett ki a mezőgazdasági tevékenységből élő népesség. A mezőgazdasági tevékenységet folytató (KSH. 2000)³ gazdasági szervezetek száma 8382, az egyéni gazdálkodóké 958 534 volt. Az általam vizsgált területre 969,3 ezer (47,6 %) mezőgazdasági tevékenységből élő jutott; a gazdasági szervezetek 28,9 %-a, az egyéni gazdaságoknak pedig 49,0 %-a található az Alföldön. Ez azt mutatja, hogy országos átlagban 2,1, az Alföldön 2,06 mezőgazdasági tevékenységből élő egyén jut egy gazdaságra. Az eltérés tehát elhanyagolható. (Ha azt nézzük, hogy a vizsgált terület népessége az országnak csak 31,2 %-át teszi ki, akkor ez a terület „túlsúlyosnak” mondható.)

A tanyarendszer léte, illetve újrafejlődése szempontjából valójában elsősorban nem a birtokok száma, hanem a birtokok nagysága, a föld minősége, s a rajta folytatott mezőgazdasági kultúra a meghatározó. (A nem egyéni gazdaságok, tehát a gazdasági szervezetek a tanyakeletkezést negatívan befolyásolják, róluk ezért a következőkben nem szólok.) Az összes gazdaságok által használt együttes földterület 6448 ezer hektár, amelyből az egyéni gazdaságokhoz 2614 ezer ha (40,5 %), a gazdasági szervezetekhez 3834 ha tartozik. Az egyéni gazdaságok területéből 1415,4 ezer ha (54,1 %) található az Alföldön, vagyis egy gazdaságra kerekén 3 ha jut, az országos átlag 2,7 ha. Ez az átlagos érték, mind az Alföldön, mind országosan erősen elaprózott birtokszerkezetet sejtet, ami önmagában azt sugallja, hogy nem kedvez a tanyai települési forma újbóli elterjedésének. (Ezek az értékek területenként eltérőek, Békésben 3,45 ha, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2,67 ha, de a korábbi tanyás területeken csak 2,41 ha jut egy birtokra. Az eltérések kistérségeként még erőteljesebbek, mert pl. a tiszafüredi kistérségben 4,56 ha, míg a dabasiban csak 1,98 ha az átlagos birtoknagyság.)

Közelebb juthatunk a tényleges állapothoz, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes birtokkategóriákhoz tartozó birtokok mekkora termőterületet használnak. A mai gazdasági viszonyok közepette az 5 hektárnál kisebb birtokok nem alkalmasak arra, hogy ott tanyai gazdálkodásra rendezkedjenek be, ahol arányuk jelentősnek mondható, azt a területet általában kihagyhatjuk a potenciálisan új tanyák létrejöttére alkalmasnak ítélt helyek közül. E birtokcsoport az Észak - Alföld termőterületeinek 23,38 %-át, a Dél-alföldinek 20,54 %-át (országosan 22,46 %-át) foglalják el. (Nagyobb kiterjedésű ilyen területek találhatók a Nyírségben, Debrecen mai határában, Csongrád megye jelentős területén, a kiskörösi és kiskunfélegyházi kistérségben, és a vizsgált pest megyei kistérségekben.) E birtokforma jelentősége, az ilyen gazdaságok száma és területi aránya bizonyosan számottevően csökkenni fog, hiszen ekkora termőföld csak „szociális” gazdaságnak tekinthető. Már mai is megfigyelhető a birtokkoncentráció és centralizáció, pl. számosan kistulajdonos vállalkozónak adják bérbe a földjüket.

Családi gazdálkodásra berendezkedő gazdaságokkal általában az 5-100 ha közötti birtokok esetében számolhatunk. Az országban ebbe a birtokkategóriába tartozik a termőterület 59,1 %-a, az Észak-alföldön 65,52 %, a Dél-alföldön 53,74 % -a. (Az Alföld pest megyei kistérségeiben is hasonlóak az értékek). Az Alföld két nagy területi egysége (körzete) közötti különbség abból adódik, hogy a Dél-alföldön a 100 hektár feletti birtokok a termőterület 25,79 %-át, az Észak-alföldön csak 14,10 %-át foglalják el. Az életképes méretet döntően meghatározza a föld minősége, s a mezőgazdasági kultúra. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy 50 hektárnál nagyobb földterület már a monokultúrás földművelés mellett is alkalmas árutermelésre, a munkaigényes zöldség-gyümölcstermelő területeken, valamint az állattenyésztő gazdaságokban ennél kisebb birtokok is elegendőek árutermelésre való berendezkedésre. Ahol ez a birtokkategória nagyobb területeket foglal el, ott minden bizonnyal számolhatunk tanyák születésével.

A 2001. évi népszámlás adatai alapján megmutatkozik az, hogy az utolsó évtizedben lelassult a külterületi népesség csökkenése, hiszem a csökkenés abszolút értéke 4 573 fő, vagyis 2,2 %, az előző évtized 36,4 %-os fogyásával szemben. Nemcsak a csökkenés üteme lassult, hanem egyes településekben növekedett a külterületen élők száma. Ezeknek a településeknek a területi megoszlására jellemző, hogy mindenekelőtt a városok külterületi népessége, továbbá a budapesti agglomeráció településeinek a határbeli népessége nőtt. Az Alföld területén (ahova 812 települést soroltam, ebből 117-ben 14 688 fővel nőtt a külterületi népesség száma) nagyobb olyan területek jelölhetők ki ahol népességnövekedés regisztrálható. Így Szeged-Hódmezővásárhely, Békéscsaba-Gyula, Debrecen-Nyíregyháza térsége. Más vizsgálatok azt mutatják, hogy ezeken a területeken találkozunk a legerőteljesebb agglomeráció képződéssel és a szuburbanizációval. A tanyai népesség növekedésének okát tehát mindenekelőtt az alföldi sajátos szuburbanizációban kereshetjük.

A születő új tanyáknak viszont legalább három csoportját kell megkülönböztetnünk. A legvirulensebbnek ítéltető az ún. farmtanya, ezt nyugodtan nevezhetjük farmnak. A farm olyan külterületi település, amely az árutermelés céljaira jön létre, tehát mindenekelőtt gazdasági szervezet, a tulajdonosa legtöbbször bér munkát is alkalmaz, ő maga nem lakik a farmon, hanem a zárt településben lévő lakásában él. A családi gazdálkodásra berendezkedő, újonnan születő tanya elsősorban nem árutermelést folytat, hanem önellátásra épül, s a tulajdonos, esetleg a család több tagjának fő tevékenysége a tanyai gazdálkodáshoz kapcsolódik. A harmadik típus a meglévő tanyákon alakul ki, ezeken belül el kell különítenünk a vegetálókat, amelyek minden bizonnyal belátható időn belül (a tulajdonos, vagy tanyalakó munkaképtelenné válásával, halálával) megszűnnek. A másik alcsoportba azok tartoznak, amelyek képesek a megújulásra, ezek adják a tanyarendszer „törzsgárdáját”.

Az előzőekben összefoglalt, a tanyák eddigi életét jellemző és meghatározó tényezők az Alföld területének túlnyomó részén lehetővé tették a klasszikus magyar tanyarendszer kifejlődését, ellenben az ország más területein a birtok-, jogi- települési stb. viszonyok kizárták a tanyák kialakulását. A jelenlegi tulajdonviszonyok azonban lényegében az ország egész területén hasonlóan mondhatók, s ez elvileg nem zárja ki, hogy az Alföldön kívüli területeken is tanyák jöjjenek létre. Mivel a területi differenciálódás, a különböző tényezők (pl. paraszti gazdaság erőssége, különböző termelési kultúrák jelenléte stb.) máig

érvényesülő hatásai helyenként eltérőek, a tanyák minden formájának újraalakulása területileg differenciált lesz. Ahol megszűnt a tanyai települési forma, ott – ha a birtokviszonyok ezt támogatják - számolnunk kell a farmgazdaságok szaporodásával, ahol nagyobb számban fennmaradtak a tanyák, ott a revitalizáció családi és farmgazdaságok létrejöttét is eredményezheti. Azt azonban bátran megfogalmazhatjuk, hogy a jövőben nem a korábbi tanyarendszer újjászületésére kell számítanunk, hanem elsősorban a farmok számának gyarapodásával és a szuburbanizált területek növekedésével nő a külterületi, s nem a tanyai népesség száma.

Az előzők alapján kiemelhetjük az alábbiakat:

1. A néhány hektáros földbirtokok már is életképtelenek, különösen azokon a területeken, ahol döntően szántóföldi gabonatermesztés folyik. Várható a kisbirtokok megszűnése, főleg a földterület eladásával, aminek következtében, nagyobb, rentábilisan üzemeltethető gazdaságok születnek. Ennek következtében a tulajdonosok száma jelentősen csökkenni fog. A másik lehetőség, ami már ma is gyakori, hogy a kis földterületű birtokokat bérlőkkel műveltetik, s így több tíz, vagy százhektáros bérletek jönnek létre, ami ugyancsak csökkenti a gazdálkodó egységek számát. Miután a földön gazdálkodók száma lényegesen kevesebb, mint a tulajdonosok száma, ebből az következik, hogy a tanyaalapításban gazdaságilag érdekelt egyének száma csökken, illetve nem növekszik nagymértékben. Ez tehát a nagy arányú tanyaépítés ellen hat.

2. A tanyarendszer felszámolódási folyamatával párhuzamosan a településhálózat is átrendeződött, mégpedig úgy, hogy a korábbi nagyhatárú városok határterületein új községek alakultak, s így jelentősen nőtt a településsűrűség, csökkentek a határbeli munkahely és a zárt település (vagyis a lakóhely) közötti távolságok, s így a föld művelése a zárt településből is megoldható. E távolságot nem csak kilométerben mérhető nagyságcsökkenés jellemzi, hanem az is, hogy a modern gépekkel, illetve járművekkel rövidebb idő alatt el lehet érni a munkahelyet, a gazdaságot. Így nem áll fenn a távolság azon kényszerítő ereje, amely a tanyák kialakulásában oly nagy szerepet játszott. Végül is ez a körülmény is azt látszik alátámasztani, hogy nem számíthatunk a tanyák nagy arányú elszaporodására.

3. A zárt település telekrendszere is átalakult az elmúlt évtizedekben, mégpedig úgy, hogy a nagy telkek elaprózódása következett be. Így a jelenlegi telekszerkezet alkalmatlan arra, hogy egy nagyobb méretű mezőgazdasági üzem területi igényeit kielégítse, továbbá túlságosan drágák a belterületi telkek, s nem indokolt a belterület határát a külterület rovására növelni azért, hogy ott mezőgazdák telkei jöhessenek létre. Mindez minden bizonnyal azt eredményezi, hogy a mezőgazdaság üzemi központját a tulajdonosok a határba helyezik ki. Ez tehát a tanyaépítést indukálja.

4. A szuburbanizáció minden bizonnyal tovább erősödik, de ez kizárólag a belső tanyazónát veszi igénybe, s így itt további jelentősebb építkezésekre lehet számítani, azonban ezek már nem tanyák

Összességében: egymással ellentétesen ható tényezőkkel kell számolnunk. Azonban a rentábilis gazdaságok kialakulásának időpontjában válik nyilvánvalóvá, hogy mennyi külterületi gazdasági központ jön létre, továbbá, hogy ezek valóban a tanya klasszikus értelmében tanyaként születnek - e újjá, vagy farmgazdaságokként, azt jelenleg eldönteni nem lehet.